

СПЕЦИФІКА ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ РОДУ І ЛІКУ
НАЗОЇНІКАУ У ТВОРАХ ЛУКАША КАЛЮГІ

Мова твораў Лукаша Калюгі, «як ні ў кога іншага, непаўторная, самая адметная і своеасаблівая, калюгаўская, апырчоная, хоць і не заўсёды ўзорная» [2, с. 41 – 42]. Тут мы бачым выкарыстанне самых розных пластоў моўных адзінак у іх разнастайных спалучэннях і перапляценнях – агульнаўжывальных і рэгіянальных, неалагамаў і архаізмаў, уласнабеларускіх слоў і запазычанняў у іх народным за-сваенні.

Больш за тое, пры гэтым на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы даволі часта сустракаюцца дублетныя і варыянтныя формы. Іх можна заўважыць на адной і той жа кніжнай старонцы, а то і ў суседніх радках, у мове аўтарскай, і ў мове персанажаў: *акзамен, экзамент, экзамант, экзамінт, экзамен; барэджэй, барэджэй, барэдзей; кожны, кожан, кожны; раперціцыя, рапетыцыя, рзлетыцыя; трохі, троху, трохі; форма, хорма...*

Гэта ў пэўнай меры стасуецца і да выражэння граматычных ка-тэгорый роду і ліку, дзе поруч з літаратурнымі сустрэкаюцца і дыя-лектныя формы, марфалагічныя дыялектызмы.

Крыніцай матэрыялу для даследавання паслужыў збор усіх вядомых твораў Л. Калюгі апошняга выдання [1]. Выўленне падоб-ных словаформаў праводзілася метадам устанавлення апазіцый да іх літаратурных адпаведнікаў, зафіксаваных у слоўніках 20-х гадоў і нашага часу.

Дыялектныя лексемы ў залежнасці ад характару суадносін з літаратурнымі адпаведнікамі падзяляюцца на наступныя групы:

1) назоўнікі жаночага роду на месцы літаратурных мужчынскага роду: *апетыта, боль, загара, літра, мэтра, няўрода, папара, прычызна, тахта, цень, Парэйн.; Старшыня выбера сабе страву на свайму густу, а таксама не забываючыся й пра сваю апеты-ту* (146); *– Над зубы няма горшасе болі* (475); *Трэба ж змыць з сабе чарнату, загару свае працы, прыдабыць сабе харанізійшай, бялейшай тшанічнай красы* (228); *Тым часам пасланец у карчме з ганка сьхо-дзіць і таўстую літру за горла трымае ў ручэ* (325); *Шчэ гукаюць на пасланца: – Ты ж там болей бары – чэлюю літру!* (325); *Крычаць: – Мне дзве мэтры! – А мне паўтраці!* – *А мне паўшасты!* (309); *– Тут няма таго году, каб няўрода ўдарыла* (71); *Кусок павары, што адзін-адным чарнее ў моры зяленіва, як чегла зрабіўся і накалоўся нават* (44); *Адсюль відаць, як над мянчанскім токам, цераз тры пяты, распісцелася надгалістая бяроза з бэльым каплём, як у пры-шчэлы ў добраса садоўніка* (36); *Самі ногі, здэцца, пад тахту ідуць, як іх [мэтрыкаў] пачуеш* (320); *Бачыць [Хвядос] : цень ад кляноў на паўночны захад пахілёна* (47).

Несупадзненне роду ў пэўнай колькасці назоўнікаў выклікана тым, што дыялектнай мове не ўласцівы спалучэнні канцавых зычных, цяжкіх для вымаўлення. У прыватнасці, гэта датычыць збегу зычных

тр у словах *мэтр, літр*. У гэтым выпадку гаворка ідзе па шляху нарошчвання галоснага [а] (*мэтар, літар*), і нават, як бачым, змены родавай аднесенасці (*мэтр* м. р. – *мэтра* ж. р., *літр* м. р. – *літра* ж. р.). Поруч са зменай роду для формы *тахта* характэрны фанетычны праэз дысімільцыі [к] – [х] (*такт* м. р. – *тахта* ж. р.). Уплывам рускай мовы можа глумачыцца прыналежнасць да жаночага роду слоў *боль і цень*.

Блізкімі да праэдстаўнікоў гэтай групы з'яўляюцца назоўнікі *шума пенка, пена і колінка прымурак; Шумою яно [масла] ўзялося, усё прыбывае ў бойцы, аж у вачку з дзіркі выступае* (211); *Карабок запалак з колінкі сханіў сабе ў руку* (191). Да іх прымыкае і дзіцячае слова *вова воўк; і немаведыма дзе дзелася «вова» з-пад Заблоцкіх айна* (229).

2) Назоўнікі мужчынскага роду, якім адпавядаюць назоўнікі жаночага роду ў літаратурнай мове: *зморич, маладзёж (маладзёж), паклаж, напрыклад; Сябар бюро, сьваўчыты вочы пад ічыцінне броў і проці носа на лбе, палажыўшы два буйныя зморичы, сядзеў на адной скамейцы з сакратаром з самага капіца і ўпарта вяртаваў дзверы, дзе сляўся густы змрок* (66); *На адной прызбе сядзеў мала-дзёж* (123); *А ў вайну дык і тры тысячы прайшлі праз яго [Цыпука] руку ў наклаж* (176 – 177).

3) Назоўнікі жаночага роду, якія ў літаратурнай мове выступаюць у ніякім родзе: *дзелла, лостэрка, пўлітра, Парэйн.; Некатыкі штурк іх [пчол] поўзае на каўчары, шукаючы голага цела, дзе б спрытней джагу ўсадзіць* (112); *Ізноў узьў [Хвядос] з падаконніка лостэрку* (121); *Пасаймікуюцца: – А што, каб узьць з паўлітры? Як вы, мужчыны, думаете?* (325).

4) назоўнікі мужчынскага роду *млека 'малако' і тулап 'тулава',* якія ў літаратурнай мове выступаюць у ніякім родзе: *Млека й на сабаку не варт у яго [Трахіма]* (317). Паводле паходжання лексема з'яўляецца запазычаннем – паланізмам.

5) назоўнікі ніякага роду тыпу *мачанне* на месцы літаратурнага жаночага роду *мачанка*: *– Чаго ж табе, мачанія, капусты ці куці? – Дайце мачанія!* (77).

6) неадпаведнае ўжыванне назоўнікаў агульнага роду: *Які там чорта з жанкі п'яка?* (114); *А там да чаго-небудзь прычэпіцца, казку расказа [Цыпрук]: «Гэта якраз з тым і з тым – з маскалём, з мельнікам ці з в'яногаю якою было.»* (470); *Баяцька «нокае» і мацае тугаю ў «каштанкі» мякчэйшае месца, дзе б горш балела (януецца бо цягнуць, старое шпішала)* (44).

7) скланяльныя, засвоеныя народам запазычаныя на месцы літаратурных нескланяльных: *палітон – паліто, радзіва – радыё*. Напрыклад: *Рап'ём кінулася яму [Бладзіку] ў вочы нейкая гарадская ў палітоне* (158); *Белая чэрка з сіняю вежаю й тычкі радзіва (як у нас гавораць) вышэй над усём* (134).

Як адзначалася, паралельна з разгледжанымі дыялектнымі ў творах Л. Калюгі шырока ўжывальныя і адпаведныя ім літаратур-ныя формы накіталт *боль ж. р., боль м. р., лостэрка ж. р. – лостэрка н. р., мэтра – мэтр, тахта – такт – такт; Завойкаў,*

званчэй Цялюўскі ад болю (168); *Ідзе [Ксея] ў століку дзверэчка шукаць* (153); *На адзін фармах Альжы метра мала* (362); *з боку на бок перакочваецца [хурман] над тэхт несні* (141); *Клепле косы Хвядосаў стары, у такт мацае іх лязо магнатком; навучае сына* (72).

Сярод выдзеленых груп назоўнікаў са зменным граматычным родам сустракаюцца архаізмы, гэта значыць лексічныя адзінкі, якія ў свой час былі нарматыўнымі, літаратурнымі — *кляса і часопіс; Пакуць яны [хлопшы] тое ды сё, дык у клясу мнагавата людзей нашло* (132); *А там [настаўніца] разгарнула класічную часопісь і пачала з літары «А» скрытна выклікаць да стэга чытаць* (466). У сучаснай літаратурнай мове ім адпавядаюць назоўнікі мужчынска-га роду *клас і часопіс*.

У творах Л. Калогі сустракаем і дублетныя формы *класа — клас; Гэты вечар класа стала многа адменнага, чым усе тыя разы* (131). Толькі *убачыў, што жыздорыцкія хлопцы дзверы ў клас адчынілі, эсартуе: — Вось вам і Магрэта* (131).

Катэгорыя ліку назоўнікаў у творах Л. Калогі таксама мае сваю спецыфіку і сродкі выражэння, асабліва ў множным ліку. Паводле фармальнага прыкмет гэтыя моўныя адзінкі таксама падзяляюцца на пэўныя групы:

1) да першай належалі назоўнікі — назвы сельскагаспадарчых культур у множным ліку: *Плянтуюць ад краю ячмелі, гарохі, грабкі з картопляю* (110); *Тонкім туманам ідзе выл з-пад іх [ног] ды за плот на аўсы сцягнецца* (82); *Жыво набліжалася. Бялелі жыта* (487).

2) формы множнага ліку з наіцскам на канчатку: — *Хаця ж каб гэтай погані — вайны — не было, — кланаты старому* (205); *Яны та-мака, дзе карты, паркаль на паліцах* (309); *Тары не так моцна ў ім [Цыпруку] душа сядзіць, барздей яе чарты кружамі падчапіўшы наверх выцягнуць* (381).

3) з нарошчатым галосным [а]: *Святкавалі, казалі, рыхтуецца [Хвядос] з камсамольцамі прыстаўляць* (115); *Муслілі ўзяць увагу на Ігалева ўрошаванні* (116).

4) множны лік назоўнікаў, ад якіх у літаратурнай мове ён не ўтвараецца: *І, калі няма ў запісе ніводнага дармовага дадатку, сядзе [Савоста] пад акном, будзе ціхенька сядзець, глядзець недзе далёка на назябленыя навозы, шукаючы там у ветраную туманную восень характа прыроды ў гразкай чорнай раллі* (262); *Цяпер, пасля таго, ходзіць [Трахім] на сяле ды смяецца з дурной цыганскай работы, з яго практыкаў* (358).

5) множны лік назоўнікаў з канчаткам -а: — *Хвядос! — Клікнуў Ігналя, тэзаючы варота* (81); *Каб хаця вокна не падвойныя, чужога б псуна пачуў* (185); *Толькі згледзеў ён [Хвядос], што дзвючата заварушыліся браць прасніцы ды калаўроты, ці дамоў сталі збірацца, — маланкаю імгнелі за дзверы* (213).

У выражэнні катэгорыі ліку таксама пашыраны варыянтныя формы множнага ліку тыпу *варота — вароты, жанкі — жонкі, кланаты — кланаты; Ды не ў памяць Савосту ні гэныя звяглявыя вароты, ні прасторная на аўсянай, мяккай саломе пасцель...* (284); — *Натапыруіце вушы, жонкі!* (166); *Балагола кланаты ўзялі* (370).

Такім чынам, мы прыходзім да высновы, што ў творах Л. Калогі для абзначэння роду і ліку выкарыстоўваюцца разнастайныя моўныя адзінкі, у тым ліку і дыялектнага паходжання. Падобныя словы тут такія ж раўнапраўныя, як іх літаратурныя адпаведнікі. Яны ўжываюцца ў аўтарскай і ў мове персанажаў як вынік «сроднанасці», «элізія» самога пісьменніка і яго герояў.

Літаратура

1. Калюга, Л. Творы: *Раман, апавесці, апавяданні, лісты* / Л. Калюга. — Мінск: Маст. літ., 1992. 607 с.
2. Сяднёў, М. *Мова Лукіча Калогі* / М. Сяднёў. — Полацк. — 1992. — № 6.

Т. М. Смольская (Мінск)

УСТАРАЭЛАЯ ЛЕКСІКА Ў ЮРЫДЫЧНЫХ ТЭКСТАХ

З пункту гледжання актыўнасці ўжывання ў мове лексіка падзяляецца на два пласты: актыўны слоўнікавы запас — гэта словы, што здольны актыўна абслугоўваць усе сферы дзейнасці людзей, і пасіўны слоўнікавы запас — гэта словы меншай ступені сучаснасці, малаўжывальныя. Актыўная лексіка ўключае ў сябе большасць самастойных часцін мовы, а таксама злучнікі, займеннікі, невытворныя лічэбнікі, прыназоўнікі, колькасць якіх невялікая, але амаль усе яны вельмі ўжывальныя ў мове. Дадзеная лексіка ахоплівае ўсе сферы камунікатывальнай дзейнасці людзей, як правіла, з'яўляецца шматзначнай, характарызуецца шырокай лексічнай спалучальнасцю, адносіцца да стыляў нейтральнай, не ўспрымаецца ні як ўстарэлае, ні як новае, незвычайнае, уяўляецца добра вядомай усім носьбітам беларускай мовы. Усе гэтыя палажэнні неабходна давесці да аўдыторыі пры працы з тэкстамі па спецыяльнасці, таму што пры большай ступені інфармаванасці студэнтам будзе прасцей арыентавацца ў лексічных пластах беларускай мовы.

У прафесійнай дзейнасці актыўную лексіку складаюць спецыяльныя словы, тэрміны, што знітаваны з найменнымі актуальных навуковых паняццяў, наменклатурныя назвы тэхнічных прыстасаванняў, прылад і іх дэталей. Спецыяльная лексіка не з'яўляецца агульным моўным здабыткам, але добра вядомая спецыялістам пэўнай галіны, шырока ўжывальная імі ў сваёй працоўнай дзейнасці.

У курсе «Беларуская мова. Прафесійная лексіка» значнае месца адводзіцца працы з тэкстамі па спецыяльнасці. Палабраныя з гэтай нагоды правазнаўчыя тэксты могуць быць разнастайнымі зместам, жанрам, галіной дзейнасці і лексічным напам'янем. Калі, напрыклад, разглядаем тэму «*Беларуская мова часоў Вялікага княства Літвы*», то і тэксты падбіраем адпаведна, гэта значыць, што побач з агульнаўжывальнымі словамі ў тэкстах названага перыяду сустракаецца значная колькасць лексікі пасіўнага ўжывання, устарэлай. Для тлумачэння пэўных слоў, дакладнага разумення іхсэнсу аўдыторыяй распрацаваны спецыяльныя заданні і практыкаванні.